

ULUSLARARASI ÇERÇEVEDE GIDA REJİMLERİ, ÇOK ULUSLU TARIM GIDA ŞİRKETLERİ VE SÖZLEŞMELİ ÜRETİCİLİK¹

Geliş Tarihi (Received Date) 05.04.2019
Kabul Tarihi (Accepted Date) 06.05.2019

Bilgen TAŞDOĞAN²

Özet

Tarihsel olarak bakıldığında sermaye farklı coğrafyalarda farklı hızlarda birikmektedir. Bu birikmelerin her mekansal değişimi ise yoğunlaşmaya bağlı olarak görünüm değiştirmektedir. Mekan değişimleri aynı zamanda sermayenin ev sahipliğini yapan gücün de dünyanın kalanı üzerinde baskı kurmasına neden olmaktadır. Bu birikim dönemleri ise farklı alanlar üzerinden takip edilebilmekte ve çıkarımlarda bulunulabilmektedir. Günümüzde ülkeler uluslararası ekonomik sisteme doğrudan eklenmişlerdir. Özellikle kriz ve durgunluk gibi istenmeyen durumlar hakkında öngörülebilir bulunabilmek ve süreci takip edebilmek ülkeler açısından oldukça önemlidir. Bu süreç aynı zamanda kalkınma sorunu ile de doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla ülkeler küresel ekonomiden farklı bir kalkınma yolunu çok kolay tercih edememektedirler. Bu ise sorunun kaynağını tek taraflı olarak ülkelerin iç ekonomik koşullarında aramaları gibi bir yanılgıya neden olabilmektedir. Bu uluslararası gelişmeler ve ülkelerin bu gelişmelere uluslararası antlaşmalar ve iç hukuki düzenlemeleri üzerinden uyum süreçleri tarım-gıda alanı üzerinden de izlenmektedir. İlgili çalışma biriktirme ve dönüştürme süreçlerinin izdüşümünü tarım-gıda alanı üzerinden ele almaktadır. İlgili izdüşümler sermayenin her farklı birikim sürecine karşılık gıda birikim rejimi olarak adlandırılmaktadır. Birikim rejimlerinde şekillendirici aktörler önce devlet sonrasında çok uluslu şirketlerdir. En yaygın yönlendirme yöntemlerinden birisi ise sözleşmeli üreticiliktir. Bu nedenden ötürü çalışma uluslararası çerçeveyi gıda birikim rejimleri üzerinden çizmekte, bu çerçevenin en önemli aktörleri çok uluslu tarım gıda şirketlerini incelemekte ve sözleşmeli üreticilik ile nihai biriktirme biçimini örneklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Gıda rejimleri, çok uluslu şirketler, sözleşmeli üreticilik, tarım, gıda.

FOOD REGIMES IN INTERNATIONAL FRAMEWORK, MULTINATIONAL AGRICULTURE FOOD COMPANIES AND CONTRACT MANUFACTURING

Abstract

As a historical aspect, capital accumulates in different geographies at different speeds. Each spatial change of these accumulation also changes appearance depending on its concentration. Space changes also cause the power that hosts the capital to put pressure on the rest of the world. These accumulation periods can be followed through different fields and inferences can be made. Nowadays, countries are directly articulated into the international economic system. Especially about the undesirable situations such as crisis and stagnation, it is very important for countries to predict and follow the process. This process is also directly related with the development problem. Consequently, countries can not easily choose a development process different from the global economy. This may lead to a misconception that the source of the problem is unilaterally looking at the domestic economic conditions of the countries. These international developments and the adaptation processes of countries to these developments through international treaties and domestic legal arrangements are also followed through the agri-food field. The related study approaches the projection of the accumulation and transformation processes through the agro-food area field. These related projections are called food accumulation regime in response to each different accumulation process of capital. The forming actors in accumulation regimes are firstly states and following multinational companies. One of the most common routing method is the contracted producer. For this reason, the study sets the international framework through food accumulation regimes, examines the most important actors of this framework; the multinational agro food companies; and exemplifies the final accumulation process and contractual production.

Key Words: Food regimes, multinational companies, contract production, agriculture, food.

1. GİRİŞ

Sermayenin uluslararasılaşmasının bir yansıması tarım ve gıdanın uluslararasılaşması olarak görüldüğünde, devlet hem merkezi konumda hem de sürecin dönüştürdüğü parçalardan biri olmaktadır.

¹ İlgili çalışma yazarın doktora tezinden derlenmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, bilgintasdogan@hotmail.com.

Devlet, krizler ve sermayenin yeniden yapılanmasında yeni uluslararası ilişkileri organize ederken kendi yapısında da kaymalara yol açmaktadır. Ulus devletin 19. yüzyılda toplumsal hareketler sonucu oluşan tarihsel bir süreç olduğu kabulü ile sermayenin ulus devletleri ekonomik ve siyasi olarak yeniden şekillendirme girişimleri krizleri de farklı bir boyut kazandırarak beraberinde sürükler olmuştur. Bununla birlikte devletin varlığı sermaye hareketleri için önemli olup ve sermayenin devleti yeniden yapılandırma şekli pek çok alanda ki, en açık olarak da tarım-gıda sektöründe, görülmektedir (McMichael, 1991: 72). Sermayenin tarım-gıda sektöründe ve devletin yapılanmasında başlattığı dönüşüm gıda rejimlerini ortaya çıkarmıştır.

Sanayileşme ile başlayan yeni ilişki ağları, uluslararası yeni birikim ile kendine yeterlilik stratejileri arasında yapılacak ikame ilişkilerini kapsamaktadır (Friedmann, 1999: 13). Gıda rejimi aynı zamanda gıda üretim ve tüketiminin küresel ölçekte kurullarla belirlenmesi (Çaşkurlu, 2012:174) ve sermaye birikim sürecindeki uluslararası gıda üretim ve tüketim ilişkileri ile bağ kurulması anlamında da kullanılmaktadır (Friedmann ve McMichael, 1989). Buna ek olarak kavramın analizi devlet düzenlemelerini içerdiğinden istikrarlı bir biçimde sürdürülen çıkarlar ve ilişkiler toplamı olarak da görülmektedir (Friedman, 2009).

Gıda rejimlerindeki değişim ise görece istikrarlı dönemlerden güç dengelerinin yeniden kurulmaya başlandığı diğer bir döneme geçişin yani küresel sermayenin el değiştirme krizi olarak görülmektedir (Friedman, 2005: 225-229). Goodman ve Watts (1994) ise söz konusu dönüşümün kesin tarihler ve özellikler ile ayrıştırılmasını eleştirerek ‘küresel gıda rejimi’ kavramı yerine tarımı, subjektif özelliklerine göre değerlendirip dünya ekonomisini tarım-gıda ilişkileri çerçevesinde tarihselleştirip siyasallaştırmıştır. Gıda rejimlerinin İngiltere ve ABD birikim süreçleri çerçevesinde piyasaları ele geçirme, varlığını sürdürme ve ideolojik egemenliği sağlama ile birlikte sürdürüldüğünü vurgulamıştır (Goodman and Watts, 1994: 144-146).

Gıda rejimi kavramı, McMichael (2009b) ve Friedman (2005) tarafından Düzenleme Teorisi ve Dünya Sistemleri yaklaşımlarından harmanlanarak geliştirildiği için bu teorilere yöneltilen eleştiriler aynı zamanda gıda rejimleri yaklaşımı için de geçerli olmaktadır. Söz konusu çalışmalarda düzenleme teorisinden ‘istikrarlı ilişkiler seti’ ve sermaye birikim dönemleri kavramlarından, dünya sistemi yaklaşımının ise hegemonya çevrimleri kavramından yararlanılmaktadır. Bunun yanı sıra McMichael (2009b) sermaye birikimini, Friedman (2005) ise toplumsal hareketler ve kurumlar arası çekişmeleri, gıda rejimleri analizlerinin temeli olarak kabul etmektedir. Friedman (2005) mevcut gerilimleri, toplumsal hareketlerle ilişkilendirip kriz dönemlerinden sonra yaşanan gerilimlerin gıda rejimlerinin oluşturulmasında etkili olduğunu belirtmektedir. Bu bakış açısı ile de gıda rejimi, devlet-lobi-toplumsal sınıflar-sermaye arasındaki güç dengeleri ve sorunlara karşı verilecek cevaplara göre şekillenmektedir (Çaşkurlu, 2012:175).

Burch ve Lawrence (2009)’a göre gıda rejimi finansal ilişkilerin tarihsel dönüşümü bağlamında ele alınmakta; pek çok finansal kurum ve araç tarım-gıda arz zincirinin çeşitli aşamalarını yeniden organize etmekte, zincirde işleyen diğer dönem ve koşulları değiştirme kapasitesine sahip olmaktadır. Gıda endüstrisine özgü finansallaşma, süpermarketlerin ilişkili olduğu bankalardan finansal hizmet sağlamaları ile başlamakta, özel sermayeli şirketler gibi hareket ederek hisse değeri artışlarını şirket varlıkları üzerinden gerçekleştirmektedir. Şirket varlıklarını ise gıda imalat şirketlerinin marka isimlerinden gelen kira gelirleri ve küresel anlamda tanınmış ürünlerin alt-üretim sözleşmeleri ile artırmaktadırlar.

Dixon (2009) ise gıda rejimini ‘beslenme geçişlerindeki artış ve düşüşler’ üzerinden ele alarak farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu kapsamda ulusal gelişmenin modern ve olumlu bir karşılaştırmasını yaparak vegan beslenme biçiminden hayvansal proteinlere ve yağlara geçişi artan refahla ilişkilendirmektedir (Dixon, 2009:159).

Kısaca, ‘gıda rejimi’ kavramı özünde tarımın modernleşmesini sorunsallaştırarak, küresel politik ve ekonomik süreçte gıdanın öncü rolünü vurgulamaktadır. Buna göre kriz, dönüşüm ve gıda rejimleri içindeki uzlaşmazlıkları kavramsallaştırıp küresel gıda sistemini tarihselleştirmektedir. Dolayısıyla gıda rejimi analizi sermaye birikiminin zaman ve mekân olarak değişiminin tarım ve gıda üzerinden açık bir

şekilde anlaşılması açısından önemli görülmektedir. Çünkü tarım ve gıda emek artık aktarımı açısından önem taşımaktadır. Nihai olarak gıda rejimi analizi; tarımsal-endüstri ve tarımsal-ekoloji olarak dünyanın ikiye bölünmesini, petrol ve toprak üretiminin tepe noktasını, iklim değişmesi, obezite gibi beslenme sorunlarını ya da açlık ve yoksulluk gibi çoğu küresel kamusal mal kapsamında ele alınan küreselleşmenin getirdiği pek çok problemi tarihi kırılmaların eşiğiyle sunmaktadır.

Her ne kadar gıda rejimleri ile ilgili tartışmalar ve uygulandıkları zamanlar konusunda uzlaşmazlıklar devam etse de ilgili yazında gıda rejimlerinin üç farklı sıralama ile ayrıştırıldığı görülmektedir. Bu sınıflandırmada I. gıda rejimini 1870 – 1914/1930; II. gıda rejimi 1945-1970 ve III. Gıda rejimi 1980 sonrası yaşanan süreç olarak tanımlanmaktadır (McMicheal, 2009b:140-142).

Tablo 1. Gıda Rejimlerinin Temel Özellikleri

	I. Gıda Rejimi	II. Gıda Rejimi	III. Gıda Rejimi
Rejimin adı	Kolonyal-diyasporik	Ticari-endüstriyel	Kurumsal-çevresel
Ana karar alıcılar	Çiftçi, biraz tüketici	İmalat şirketleri	Perakendeci, talep kâr tüketici
Temel eğilimler	Kolonileşme, ulus-devletin yükselişi	Ulus-devletin eski kolonilere yayılması, tarım sektörünün tarım-gıda şirketlerince yeniden yapılandırılması, üretken tarım	Üretici güçler ve tüketim eğilimleri arasında çelişki, ulusal tarım-gıda sermayesinin çözülmesi, gıda sisteminde tarım şirketleri ve finansallaşmanın artan gücü
Gıda ürünleri	Sezonluk, markalaşmamış, farklılaştırılmamış temel gıda maddeleri,	Markalı ve standartlaştırılmış temel ve işlenmiş gıda maddeleri	Taze gıda komplekslerinde esnek seri üretimle farklılaştırılmış ürünler; kolay ve fonksiyonel gıdalar; etiketli, eko-etiketli ve süpermarket etiketli ürünler
Çevre	Az kaygılı	Kararı maksimize etmek için kullanılır	Sürdürülebilir tarım, organik üretim, iklim krizi, ekolojik tarım ve endüstriyel tarım gerilimi
Devlet ve düzenleme	Aile çiftçiliğinin teşviki, korumacılık, toprak iskan ve altyapı desteği	Üretken tarım destekleri, gıda imalatı, gıda yardımı ve ucuz gıda politikası	Firmalarca düzenlenen küresel ticaretin teşviki; sektörün deregülasyonu ve ileri korumacılık karşıtı eğilimler, özel düzenlemelerin artışı, tarım ödemelerinin üretimden ayrılması
Küresel eğilimler	Ulusal tarım sektörü kolonilere ihraç için kitlesel üretim yaparlar, teknolojik transfer, tropik ürünlerin ithali	ABD hegemonyasındaki dünya gıda ekonomisinin organizasyonu	'yeşil' tüketici, risk toplumu, çok kutuplu güç ilişkisi, hükümetten yönetime kayma

Kaynak: (Smith vd., 2010: 146)

Tabloda belirtilen ilgili rejimlerin özelliklerine ilgili başlıklarda kısaca değinilecektir.

1.1. Birinci Gıda Rejimi (1870-1914 / 1930)

Bu rejim taşıdığı dönemin özellikleri gereği iki zıt görünümü hareketi barındırmaktadır. İlgili Dönem İngiltere hegemonyasının çöküşünün netleştiği ve yeni sistemin kurulduğu 1929 bunalımına kadar uzatmak, dünya ekonomisi ile örtüşmektedir. Bu kapsamda güç boşluğu olarak niteleyebileceğimiz ve ara dönem niteliği taşıyan 1914-1929 arasını da I. Gıda rejimi ile eşleştirmek yerinde olmaktadır. Bu rejim

döneminde öncelikle kolonileşmenin yayılması ABD, Almanya ve Fransa'nın Britanya karşısına emperyal güç mücadeleleri ile çıkmaları, ulusal çekişmeler ve beraberinde yeni sanayi hammaddeleri ile (pamuk, kereste, lastik, çivit, bakır gibi) ve tropik ürünlerin (şeker, tütün, kahve, kakao, çay, muz gibi) yeni şehirli sınıfa taşınması gelmektedir.

1870 Büyük depresyonu ile düşen kar oranlarını takiben Britanya hegemonyasında gelişen ve 1870 – 1914 arasında kapsayan bu rejim, Avrupa'nın hâkim devletlerden buğday ve et ithalatına karşılık sermaye ve işgücü ihracı üzerine kurulmuştur. Gelişen ücret ilişkileri altında işgücü tarafından üretilen tarım ürünlerinin ihracı gıda piyasasının büyümesine ve metropollerin merkez olarak konumlanmasına neden olmuştur. Pre-kapitalist bölgelerin bu rejimde kolonileştirilme süreci hızlanmış ve savaş sonrası örgütlenme biçimi olarak seçilen ulus devlet küreselleşmeye başlamıştır. Kısaca I. Gıda rejiminin ilk süreci devletlerin egemenlik alanlarını genişletme eğilimlerinin doruk noktasına çıktığı bir döneme denk gelmektedir. ABD ve Almanya gibi yeni devletlerin Britanya'ya meydan okuyuşları Britanya'nın ticaretini tropik bölge kolonileriyle sınırlamasına neden olmuştur.

Dönemin savaşla devam eden ikinci aşamasında ise, eski koloniler dünya sisteminde hem ekonomik hem de politik olarak ulus-devlet biçiminde yeniden yapılanmaya başlamıştır. Bu ekonomiler, tarım ürünleri ve imalat sektöründe rekabetçi olup uluslararası ticarete yerlerini almaya çalışmıştır. Bu aynı zamanda uluslararası işbölümünü de belirlemenin yanında bu devletlerin kalkınma modeli olarak İngiltere'nin tarım ve sanayi üretimindeki etkinliğini taklit etmeleri motivasyonunu da başlatmıştır (McMichael, 1991: 74-75). Bu süreç 1970'lerin sonlarına doğru etkisi iyice hissedilmeye başlanan dışa açılma ve küresel entegrasyon süreci ile ele geçirmeler ve birleşmeler şeklinde oluşan tarım-gıda zincirleri ve sanayi entegrasyonları üzerinden tarım sektörünün, sermayeye bağımlılığını mutlak hale getirmektedir (McMichael, 1991: 75).

Yeni düzenin simgesi ulus devletlerin yükselişi ise merkez ülkelerin kolonileriyle olan eski tamamlayıcılık ilişkilerini hukuki çerçevede yürütebilecekleri gerçeği ile örtüşmüş, imalat ürünleri ve tropik ürünler arasında geçen ticaret rekabeti ve dolayısıyla emeğin uzmanlaşması adı altında uluslararası bölünme ortaya çıkmıştır. Bu devletlere 'sömürgeci merkezlerden' atanan bürokratlar, bu ülkelerin ekonomik kaynaklarının sömürgeci devletlerin çıkarlarına göre şekillenmesini sağlamıştır. 18. yy'da Asya baharat ticareti tekstil, şeker, tütün, porselen, kahve, metal, parfüm vs. eklenmesi ile devam etmiş ve 19. yüzyılda bu ticaret Avrupa piyasalarını da kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bu birikim rejimi döneminden kalan ise, kolonileşme hareketlerinin dünyayı politik ve ekonomik güç açısından, tarımsal hinterlant olan sanayileşmesini tamamlayamamış ülkeler ve sanayileşmiş metropoller olarak iki bloğa bölmesidir (Friedmann ve McMichael, 1989: 95-100).

I. gıda rejimi döneminde dönemin hegemon gücü İngiltere öncülüğündeki Avrupa, işçi hareketlerini bastırmak için Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda kıtalarına göçü desteklemiştir. Anglo-sakson olarak da bilinen İngiliz hukuk sisteminin hüküm sürdüğü bu ülkelerin yeni yerleşimcileri, Avrupa'ya ihraç etmek üzere hayvancılık ve buğday üretiminde uzmanlaşarak bağımlılık temelinde bir serbest ticaret rejimi kurmuşlardır. Yeni serbest ticaret rejimi ile tarımsal ürün fiyatları düşürülerek, hem Avrupa işçilerinin beslenme hem de sınai üretimi için hammadde maliyetleri aşağı çekilmiştir. Fakat dönemin ikinci aşamasında kurulan yeni devletlerin büyük ölçüde mecburiyetten seçtiği 'İngiliz yolu' tüm ülkelerin tarımsal üretim artışları ve dolayısıyla tarımsal ürün bolluğu yaşamalarına, 1929 Buhranı ile de tarım ürünleri fiyat düşüşlerine tanık olmuştur. Tarımsal ürün fiyat düşüşlerinden olumsuz etkilenen küçük üreticilerin şehirlere yoğun göçünün başlaması aynı zamanda toprakların da az sayıda kapitalist elinde yoğunlaşp monokültür tarımsal ürün ihracatına bağımlı küçük ticari çiftliklerin de başlangıcı ile örtüşmektedir (Çaşkurulu, 2012: 175-176).

1.2. İkinci Gıda Rejimi (1945-1973)

ABD'nin Bretton Woods ile başlayan ve 1947 Marshall yardımları ile devam eden yeni birikim rejimi büyük bölümü tarım toplumu ve tahıl üretiminde kendine yeter olan Afrika ve Asya ülkelerini ikili ve çok taraflı anlaşmalar üzerinden tahıl ithalatına bağımlı duruma sokmasını ifade etmektedir. Söz

konusu dönem I. Gıda rejimindeki olağan gıda ve hammadde akışını tersine çevirmiş, bir yandan tarımın sanayileşmesi ‘yeşil devrim’ adı altında küresel olarak yaygınlaştırılmaya çalışılırken, diğer yandan ABD’nin sübvansiyonlu tarımsal fazlaları sanayileşememiş ülkelere ‘gıda yardımı’ adı altında aktarılmıştır. Devlet kontrollü tarımsal ve ticaret desteklerin yoğun uygulandığı dönemde çiftçiler daha çok üretime yöneltilmiş, tarımın sanayileşmesi ve arz fazlaları birikmeye başlamıştır. Tarımsal gıda şirketleri bu dönemde ortaya çıkıp hızla gelişmiş, hayvancılık ve bitkisel üretim birbirinden ayrılmaya başlamıştır ki, ilgili gelişme özellikle 2000 sonrası Türkiye tarımındaki yoksullaşmanın ve geçinememenin temel nedeni olarak literatürde yerini almıştır. Şirketler bir taraftan büyük ölçekli tarım ve hayvancılık çiftlikleri kurarken diğer taraftan yem, ilaç, gübre gibi girdi üretiminde yoğunlaşmışlardır. Çiftçiler ise hem bu girdilerin alıcısı hem de gıda imalatı ve yem sanayii hammadde satıcısı olarak sisteme eklenmişlerdir. Sanayileşerek kalkınma çabasında olan ülkelerin tarımı ikinci plana itmeleri de ABD’nin gıda yardımlarının zeminini yaratmış ve ABD’nin dampingli buğdayı Üçüncü Dünyanın yerli üretiminin yerine geçerek hem tarımsal üretimin yani gıdada kendine yeterliliğin sonlanmasına hem de geleneksel beslenme kalıplarının değişmesine neden olmuştur (Çaşkurlu, 2012: 176).

II. birikim rejimin tarihsel süreci kabaca bakacak olursak; ABD’de 1950-53 Kore Savaşı’nda birikmeye devam eden üretim fazlaları 1954 yılında çıkarılan ‘Tarımsal Ticaret Kalkınma ve Destekleme Kanunu’ ile satışlarının yabancı para birimleri ile yapılmasına ve stratejik hammaddeler ile takasına imkân vermiştir. Böylece 1948-1952 Marshall Planında %29 olan tarım ve gıda ürünleri yardımlarının payı 1977 yılında %70 olmuştur. Ucuz buğday ithalatına bağlanan ülkelerde %80’e ulaşan ihracat sübvansiyonu ile buğday fiyatları yarı yarıya, üretim ise üçte iki oranında düşmüş ve bu düşüş arpa ve patates gibi diğer temel ürünleri de etkileyerek bu ülkeler için tarımsal bir çöküşe yol açmıştır. Üçüncü dünya köylülerinin beslenmelerinin %25’ini oluşturan buğday 1970’lerde hem ucuz işgücünü hem de açlığı temsil etmesi bakımından önemli kabul edilmektedir. 1960’ların sonlarında çökmeye başlayan sistemde 1972-73 Sovyet-Amerikan tahıl anlaşması ile geçici olarak piyasadan çekilen fazlaların yerini Kanada tahılı alırken dünyanın en büyük tahıl ticareti ABD – Sovyet Rusya ve Kanada – Çin arasında gerçekleşir olmuştur. Avrupa Birliği’nin kendine yeterliliği sağlayıp fazla üretime geçmesi ile de dünya tahıl ihracatı ABD – AB – Kanada - Avustralya arasında dönmeye başlamıştır (Friedmann, 1999: 22).

Bu rejim dönemin özelliklerini incelediğinde ilk olarak, Fordist birikim sürecinin gerektirdiği artan ücretler ve üretkenlik ile birleşerek yoğunlaşan birikim ve üretime rağmen ucuzlamayan tüketim ilişkileri dikkat çekmektedir. İkinci olarak ise Truman doktrini, Marshall yardımı ve NATO ile desteklenerek ABD’nin II. Dünya Savaşı sonrası hegemon güç olmasını sağlayan Pax-Amerikancılığın getirdiği refah döneminde gıda sanayinde yeni dayanıklı gıdaların ortaya çıkması ön plandadır. Söz konusu dönemde tropik ürünler üzerine kurulan eski koloni ticaret blokları zayıflamış ve büyük metropollerde şeker ve bitkisel yağ ikamelerinin üretimi yoğunlaşmıştır. Yaşanan gelişme sadece eski kolonilerle olan ticaret düzeninin değişmesine yol açmamıştır. Aynı zamanda bu ülkelerle olan ticaretin kesilmesi tarımsal yeniden düzenlenmelere de neden olmuştur. Eski kolonilerle ticaretin kesilmesi üçüncü dünya proleterleri olarak adlandırılan günümüz ‘açlarını’ ortaya çıkarırken, ABD aşırı üretim fazlalarını yönlendirerek ‘gıda yardım sistemi’ adı altında süreci dengelemeye çalışmıştır.

Diğer taraftan ülkelerin tarım sektörleri, tarım-gıda sermayesi tarafından ulus ötesi yeniden yapılandırılma sürecine sokulmuştur. Metropol tarımındaki yoğunlaşma, tarım-gıda zincirlerinin ulusal sınırların ötesine geçmesine ve tarım ürünlerinin nihai olarak işlenmiş ve dayanıklı ürünler şeklinde tüketiminin artmasına neden olmuştur. Bu yeniden yapılandırma et ve gıda üretim komplekslerini getirmiştir. Söz konusu et kompleksleri çeşitli hayvan, tahıl ve soya yetiştiricilerini kapsamakta olup kapitalistleşen ülkelerin yanı sıra eski doğu bloku ve bazı üçüncü dünya ülkelerinde de ortaya çıkmıştır. Dayanıklı gıda kompleksleri ise ikamecilik üzerine inşa edilerek ya tarımsal ürünlerin endüstriyel girdi olarak kullanımını azaltmış ya da tarımsal olmayan bileşenlerle değiştirilmiştir. Örneğin; kolay bozulan, yerel gıda bileşenleri, dondurulmuş, işlenmiş veya tatlandırıcı yağlarla sulandırılmış hale getirilerek küresel pazarlarda satılır hale gelmiştir (McMichael, 1991: 74-75).

1.3. Üçüncü Gıda Rejimi

Sovyetler Birliği'nin 1972-1973 yıllarındaki kıtlığı gerekçe göstererek, ABD'den dünya arzının ¾'üne karşılık gelen miktarda buğday alması ve ABD'nin de soğuk savaş yaptığı Sovyetler'e bu miktarda buğdayı satarak küresel buğday kıtlığına sebep olması, gıda fiyatlarındaki şoka petrol fiyatlarındaki artışın eklenmesi ile gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı darboğaz II. gıda rejiminin sonu, III. gıda rejiminin ise başlangıcı sayılmaktadır (Çaşkurlu, 2012:177).

Friedmann (2005) ile Burch ve Lawrence (2009) III. Gıda Rejimi'nin başlangıcında olduğumuzu henüz yeni bir gıda rejiminin ortaya çıkmadığını, Gimenez ve Shattuck (2011) ve Çaşkurlu (2012) III. gıda rejimi için 1980 sonrasını, McMichael (2009b) ise 1995 Tarım Anlaşması ile yeni rejimin başladığını kabul etmektedir.

İlgili çalışmalara kısaca değinirsek; Çaşkurlu (2012) McMichael (2009b)'in şirketleşmiş ve Burch ve Lawrence (2009)'ın finansallaşmış rejim tanımını esas almakta ve şirketleşme ile finansallaşmanın örtük kurallarının yeni rejimi belirlediğini kabul etmektedir. 1995 itibariyle oluşmaya başlayan şirket hegemonyasının 2008 küresel gıda krizi ile şirket gıda hegemonyasına dönüştüğünü belirtmektedir. Gimenez ve Shattuck (2011) şirketleşmeyi hayvansal protein zincirleri, gıda-yakıt birleşmeleri, gıda tekelleri, toprak yoğunlaşmaları, süpermarket zincirleri ve küresel meta zincirlerindeki dağıtıcı ağları üzerinden tanımlamanın yanında (Çaşkurlu, 2012: 178) asıl vurguyu çok uluslu şirketlere yapmaktadır. McMichael (2009b)'a göre ise, 1995 Tarım Anlaşması ile birlikte tarımsal ticaretin görece serbestleşmesi de çok uluslu şirketlerin gücünün küreselleşmesine katkı yapmıştır. McMichael (2009a) uluslararası kurumların baskısıyla ulusal gıda stoklarının özelleştirilmesi sonucu küresel tarım stokunun yüzde 60'ının çok uluslu şirketlerin eline geçtiğini iddia etmektedir. Burch ve Lawrence (2009) küresel süpermarket zincirlerinin hızla genişlediğini bununda yerel pazarları ortadan kaldırarak küçük üreticiler üzerinde baskı yarattığını ileri sürmektedir.

Burch ve Lawrence (2005) bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: Önemli malların üretim zincirlerinin organizasyon ve idarelerinin imalat endüstrisi tarafından kontrol edildiği 1960'ların aksine ABD ve AB'de başlayan dönüşüm toplumsal ve ekonomik değişikliklerin temelini kitle tüketimi ve yüksek kaliteli ürün talepleri üzerine kurmuş ve arz zincirlerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Bu dönüşüm dağıtım ağındaki monopsoncu yapı ve süpermarketlerin kendi logolu ürünlerine bağlanmaktadır. Monopsoncu dağıtım ağında pek çok gıda üreticisi şirket ürünlerini sayıları sınırlı olan ve yüksek satın alma güçleri ile piyasada yoğunlaşan küresel satıcılara vermeleri yönünde zorlanırken, zincir süpermarketlerin jenerik veya kendi markalı ürünleri son yıllarda diğer markalı ürünler ile rekabet etmeye başlamıştır. Yeni süreçte süpermarket markaları diğer markaların taklidi olmaktan çıkıp yeni ürün çeşitliliğine giderek üretici taleplerini karşılamaktadır. Bu yönüyle de özellikle dondurulmuş hazır gıdalar, pratik gıdalar, temizlenmiş gıda ve atırtırmalıklar ev yemeklerinin yerini almaktadır. Böylelikle hem süpermarketlerin kendi markaları için gıda hazırlayan hem de tarım-gıda işleme sürecini dönüştüren pek çok gıda işleme şirketleri oluşmuştur. Gıda dağıtım sistemindeki güncel dönüşümünde tedarik zincirlerinin değişimi yeni tüketim kalıplarının ve gıda güvenliği konularının önem kazandığı dönemin ortaya çıkması ile eş zamanlı olmuştur. Diğer taraftan gıdaların taze tüketiminin yaygınlaştırılması da etnik, bölgesel mutfakların, kolay hazırlanan gıdaların, organik besinlerin vs. yaygınlaştırılması ile eş zamanlıdır. Dolayısıyla bu örtüşmeler tarım-gıda sistemindeki yeni bir yapılanmayı ve tedarik zincirinde perakendeciliğin güçlendirilmesini ifade etmektedir. Süpermarket markaları üzerinden rekabet ise sadece fiyat ve kalite ile sınırlı kalmamaktadır. Tüketici talepleri de gıda üretim şirketleri üzerinden daha esnek ve kolay uyum sağlanabilir şekilde karşılanmaktadır. İlk rejimde sömürgeci kapitalist devletlerin tarım lobileri, ikinci rejimde markalı gıdaların kitlesel üretimini yapan şirketler yüksek karlar elde etmişlerdir. Üçüncü rejimde ise güç ve sınırlarını ölçmek zor olmakla birlikte süpermarketler birikim sürecine hâkim durumda gözükmektedir.

Bunlara ilave olarak Lawrence ve Burch (2008) günümüzde düzenli beslenme, düzenli spor yapma, fitness programları, alternatif tıp gibi 'sağlıklı olma' fenomeni dünyayı sararken bu durumun tarım-gıda zincirlerinin derin değişiklikleri ile olan bağlarının göz ardı edildiğini iddia etmektedir.

Tüketicilerin talepleri olan sağlığa yönelik ürünler, kimyasallardan uzak olan ‘temiz ve yeşil’ gıdalar, serbest dolaşan tavuk yumurtaları, stressiz hayvanların ürünleri, protein zengini sütler ve yoğurtlar, fast-food zincirlerinin menülerine salata ve taze sıkılmış meyve sularını eklemeleri verilebilecek birkaç örnektir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere bu fenomen ile reklamı yapılan ürünler ve yaşam biçimi, üretim sisteminin dönüştürülmesinin bir sonucu olarak görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, süpermarketlerin tarım-gıda zincirleri üzerindeki büyüyen etkisi ile giderek artan gıda hizmetleridir. Büyük süpermarketlerin artması yoğunlaşmanın önemli bir göstergesi olmanın ötesinde perakende piyasalarda güçlerini artırarak küçük üreticinin daha fazla rekabet baskısı altına girmesine neden olmakta ve çiftçilere ödenen fiyatları giderek aşağı çekmektedirler (Doğan, 2006: 46).

Diğer taraftan ise süpermarketler karlarını artırmak amaçlı kendi markalarını yaratırken, geleneksel marka ürünleri piyasa paylaşımında sıkışmakta, gıda hizmet sektörü ise geleneksel ev yemeklerinin hazırlanıp tüketilmesine alternatif, geniş seçenekler sunmaktadır. Değişen bu güç ilişkileri tarım-gıda şirketlerinin faaliyetlerini yeniden şekillendirmesi konusunda baskı oluşturmakta ve tarım-gıda arz zincirleri ile ileri ve geri bağlantılar konusunda rekabete girmelerini gerektirmektedir. Bu kapsamda ‘sağlıklı olma’ önemli görülmekte ve pek çok gıda şirketi ilgilerini geleneksel markaların sağlık yönlerine kaydırmaktadır. Nihai olarak süpermarket ve gıda üreticileri sağlık ürünleri/sağlıklı ürünler üzerinden karlarını artırmaktadırlar. Süpermarketler raflarını organik, ‘temiz ve yeşil’ ürünler ile doldururken tüketicinin onaylamadığı genetiği değiştirilmiş ve hayvan refahını önemsemeyen ucuz ürünleri kabul etmemektedirler. Diğer taraftan pek çok gıda üreticisi firma ise faaliyetlerini sağlıklı, besleyici ve güvenli gıdaların üretimine dönüştürmüştür. Bu süreç aşlında gıda endüstrisinin aşırı işlemde geçen, kimyasal karışımı yüksek ve besleyiciliği zayıf ürünlerine tüketicilerin tepkisi olarak görülmelidir. Endüstriyel tarım ve gıda üretiminin yol açtığı obezite, felç, kalp-damar hastalıkları ve kanser gibi sağlık sorunlarına karşı endüstriyel şirketler sağlıklı gıdalar üzerinden temizlemeye çalışmaktadırlar. Bununla birlikte bu ‘sağlıklı olma’ yeniliğinin yörüngesini ve etkilerini kimin belirlediği sorusuna cevap ise biyo-bilim şirketleridir. Sürecin bir destekleyeni de tüketicileri ayırıştırın, kaliteli ve denetlenmiş gıdaların yüksek fiyatlarına sebep olan kamu tüketici standartlarıdır (McMichael, 2009b).

McMichael (2005), biyo-teknolojinin kullanıldığı tarımsal ürün üretiminin doğal üretim süreçlerini ortadan kaldırarak çok uluslu şirketlerin girdi kontrolünü artırdığını, çok uluslu şirketlerin tohumdan toprağa her alanda yoğunlaşarak köylünün mülksüzleşmesine yol açtığını eklemektedir. Birinci Yeşil Devrimle başlayan köylünün buğday üzerindeki hakimiyetini kaybetme süreci çok uluslu gıda tekellerinin tohumları patentlemesi ve ulus devletlerin de egemenlik alanları kapsamında çıkardıkları tohum yasaları ile devam etmektedir. Dünya tohum tekelleri ve tarım kimyasal tekelleri aynı çatı altında birleşmekte ve şirket tohumlarının aynı şirket tarım kimyasallarına bağımlı olması çok uluslu şirketler açısından pazarın büyüklüğünü daha da çekici hale getirmektedir (Özkaya, 2007: 40). Bu rejime, çok uluslu şirketler biyo-teknoloji ve canlı bilimi üzerinden uluslararası durumu düzenledikleri için, ‘neoliberal gıda rejimi’ de denilmektedir (Pechlaner ve Otero, 2008:366).

Tablo 2. Tohum ve Tarımsal İlaç Üretiminde Lider Konumdaki Çok Uluslu Şirketler

Tohum	Pazar payı	Şirket Merkezi	Pazar payı	İlaç
<i>Monsanto</i>	26	<i>ABD</i>	7,4	<i>Monsanto</i>
<i>Dupont (Pioneer)</i>	18,2	<i>ABD</i>	6,6	<i>Dupont (Pioneer)</i>
<i>Sygenta</i>	9,2	<i>İSVİÇRE</i>	23,1	<i>Sygenta</i>
Vilmorin	4,8	FRANSA	5	Nufarm (Avustralya)
Winfield	3,9	ABD	3,3	FMC Corporation
KWS	3,6	ALMANYA	12,3	BASF
<i>Bayer Crop Science</i>	3,3	<i>ALMANYA</i>	17,1	<i>Bayer Crop Science</i>
<i>Dow Agro Science</i>	3,1	<i>ABD</i>	9,6	<i>Dow Agro Science</i>

Sakata	1,6	JAPONYA	3,9	Sumitomo Chemical
Takii&Company	1,6	JAPONYA	3,4	Arysta LifeScience
		ÇİN	6,1	National Agrochemical

Kaynak: Özkaya, T., (2014): 722-723.

McMichael (2009a) biyo-yakıt üretiminin gıda temini açısından bir başka tehdit oluşturduğunu gıda, enerji ve finans alanındaki çok uluslu şirketlerin ortaklıklar kurarak egemenliklerini genişlettiklerini belirtmektedir. Finansal piyasaların sermaye birikim aracı olarak görülme işlevi arttıkça, çok uluslu şirketler tarım-gıda sektörünün finansallaşması üzerine daha çok etkide bulunmaktadır. Bu kapsamda hem küresel tarım-gıda mal zincirlerindeki aktörlerin sayısı artmakta hem de gıda, fiziksel biçiminden çıkarak aşırı kompleks tarımsal malların türevleri haline gelmektedir. Diğer taraftan finansal sektörler ve gıda sistemi arasındaki mesafe gizlendikçe, tarım üreticilerinin finansal güçlüklerle tepkileri de siyasi olarak sınırlandırılmaktadır. Tüm bu gelişmeler kapitalizmin kurumsal yatırım kararlarını nasıl etkilediğini ve küresel gıda sistemini birikim için yeni bir fırsat olarak nasıl gördüklerini gözler önüne sermektedir. Örneğin; mal fiyatları, tarım arazileri ve tarım-gıda şirketleri hisselerinden oluşturulan bir endeks finansal yatırım fonu olarak spekülörlerce popülerleştirilmekte ve bu araçlar gıda fiyatlarını etkileyebilmektedir. Genel anlamda finansallaşma, özde ise tarım-gıda sektörünün finansallaşması Fordist ekonomik büyüme modelinin tükenmesine cevap olarak finans kapitalin kar arayışlarının hedefi olmaktadır. Tarım-gıda sektöründeki vadeli işlemler aracılığı ile finansallaşma 2007-2008 krizinde ani gıda fiyat yükselişlerine neden olduğu için çok tartışılmış ve finansal aktörlerin tarım ve gıda sektörü ile bütünleşme derecesinin boyutları açığa çıkmıştır (Clapp, 2013:1-3).

Bu rejimin bir diğer önemli özelliği ise küçük üreticileri yerinden ederek, gıda üretiminin süpermarketlerin kontrol ve kararları altında olan sözleşmeli üreticilik yönteminin gelişmesine katkı sağlamasıdır. Bir başka deyişle mülksüzleştirerek birikim; yeniden düzenlenmekte, devletin gıda egemenliğinden ödün verdirilerek veya piyasalaştırılarak söz konusu üretim biçimi gerçekleştirilmektedir. Bu gıda rejimi aynı zamanda sermayenin küresel ölçekte birikimini; küçük üreticiler, yerel ekoloji ve topraklarından atılmış kent varoşları pahasına gerçekleştirdiğinden, yoksulluktan-çevreye bir çok alanda dikkatle izlenmesi gereken ilişkiler bütünü olarak görülmektedir. Neo-liberalleşme ve özelleştirme birleşerek küresel gıda sirkülasyonuna erişim sağlamakta ve gıda üretimini yeniden yapılandırarak perakendeleştirmekte ve yükselen fiyatlar üzerinden yüksek şirket karlarına imkân tanımaktadır. Sözleşmeli ilişkiler üzerine odaklanan son rejimin biyo-yakıtlara yol vermesi fosil yakıtların bağımsızlığının kırılmasında bir kavşak görevi görmektedir. Sözleşmeli üretim günümüzde daha önce hiç olmadığı kadar dünya ölçeğinde gıda egemenliğine yol açmaktadır. Küresel gıda egemenliği hareketi nasıl ki güncel ticaret rejiminin politizasyonu üzerinden devletlerin tarıma dahil edilerek sermayenin yeniden üretilmesinin aracı ise sosyo-ekolojik sözleşmeler de Dünya Bankası'nın üretken tarım projesi yoluyla şirketleşmiş gıda rejiminin kurumsal bir mekanizması haline gelmektedir (McMichael, 2009a:287-293).

Kısaca; III. gıda rejiminde, temel gıda üretiminin ABD, AB, Japonya, Kanada gibi kapitalist ülkelerde yoğunlaşması ve yoğunlaşan süpermarketleşme üzerinden küresel meta zincirlerinin kurulması, bütünleşmiş tarımsal sanayi sistemine geçiş, sermaye birikimlerinin üretici ülkelere sertifikalı ve GDO'lu tohum ve kimyasal girdi üretip satması, tarımsal ürünleri işleyip dağıtım ve ticaretinin yapılması öne çıkan özelliklerdir (Aydın, 2016: 49). Bu çerçevede çalışmaya belirleyici özellikleri olan ve çok uluslu tarım gıda şirketleri ve sözleşmeli üreticiler ile devam edilecektir.

2. ÇOK ULUSLU TARIM GIDA ŞİRKETLERİ

Çok uluslu tarım-gıda şirketleri (ÇUTGŞ) olağan çok uluslu şirketlere benzemekle birlikte küreselleşmenin farklı bir aşamasında sürece katılmaları ve ulusal temelli olmaları nedeniyle de aynı zamanda farklılaşmaktadır (Llambi, 1993: 20). Tarihsel süreçte ÇUTGŞ 1890, 1945-1970, 1970-1995 ve 1995 sonrası dört kuşak olarak bölümlendirilmektedir. Birinci kuşak ÇUTGŞ'leri aşırı talep oluşturan

sanayileşmiş ülkelere gıda ve tarımsal hammadde temininde bulunan girişimler olarak değerlendirilmektedir. Bu şirketler çok uluslu olmalarına rağmen arz mekânları, merkez ülkelerinin etkisi altında bulunan coğrafyalarla sınırlanmaktadır. İkinci kuşak şirketlerde, tarımsal üretim dayanlı gıda endüstrisinin gelişmesine paralel olarak küresel tarım-gıda komplekslerine dönüşmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde ekonomi ve politikanın küreselleşmesi, yerel/bölgesel ürünlerin işlenerek küresel pazarlara sunulmasını da küreselleştirerek (Friedman ve Mc Michael, 1989: 106) ulusal tarım-gıda şirketleri hızla çok uluslu şirketlerine dönüşmeye başlamıştır.

Bretton Woods ve GATT anlaşmalarının, 1945-1972 arası dönem için faiz oranlarını sabitleyerek tarife engellerinde kademeli indirimleri öngörmesi, savaş sonrası ortaya çıkan yeni ticaret koşullarının oluşması, Yalta konferansı ve Avrupa ile Japonya'nın ABD zoru ile yeniden yapılandırılması; ABD temelli çok uluslu şirketlerin önünü açmıştır. Söz konusu dönemin başlarında ikinci kuşak gıda şirketleri yem bitkileri ve yağlı tohumlar ağırlıklı olmak üzere büyük hububat ticareti üzerine kümelenirken, ABD gıda sanayisi iç piyasanın ihtiyacını karşılayarak üçüncü kuşak ÇUTGS'ine derin bir yeniden yapılanma fırsatı bırakmıştır. Özellikle Clayton Yasası ile sıkışan şirketler dış pazar ve yatırım fırsatları aramaya başlamış ve Latin Amerika'da ulusal hükümetlere konserve temini üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır.

Yani, ÇUTGS'lerinin hammaddeleri görece ucuz olduğu bölgelerden alarak işleyebilmeleri ile bilgiye erişme ve kullanabilme güçlerini birleştirmeleri, özellikle 1970 buhranı sonrası küresel gıda piyasasını daha fazla kontrol etmeye başlamalarının temel taşlarından biri olmaktadır (Yenal, 1999: 22).

Dördüncü kuşak ÇUTGS'ne bakıldığında ise geleneksel damarın aksine yeni piyasalara girerken daha tedbirli davranan, bir anlamda günümüz piyasa risklerine uyumlu yeni bir damar ortaya çıkmıştır. Bu kuşağın tipik yaklaşımı, sanayileşmemiş ekonomilerde kapasite artırımı ya da teknolojik gelişmenin getirdiği maliyet ve riski üstlenmek yerine, yerel taşeronlar/ajan/tüccarlar üzerinden ticaret ilişkileri kurmak, sonrasında yatırımın esnek biçimlerini (franchise (imtiyaz hakkı), uzun dönemli sözleşmeler, sözleşmeli üreticilik, yerel firmalarla yatırım ortaklıkları vb.) kullanmaktır (Yenal, 1999: 23). Maddi olmayan varlıkların sermayeleştirerek yeni bir yatırım alanı oluşturulduğu bu yeni formdaki çok uluslu şirketler bir taraftan yerel firmalar üzerinden yerel kaynaklara ve piyasa bilgisine erişirken diğer taraftan kendi uzmanlığını da ilave ederek ulusal piyasanın avantajını kullanmakta riskini ise yeni araçlara paylaştırmaktadır (Llambi, 1993: 21-22).

Tüm bunlara ek olarak ÇUTGS'ler küresel *mal zincirleri* açısından da ele alınmaktadır. Mal zincirleri yaklaşımının ilgilendiği temel sorunlar; hangi malın hangi bölgelerde üretildiği, yaratılan artığa nasıl el konulduğu (dağıtıldığı) ve şirketler arası ilişkilerin nasıl yönetildiğidir. Söz konusu uluslararası zincir ağının örgütleyicisi olan çok uluslu şirketler, üretici ve satın alan şirket zincirleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Üretici yönetimindeki mal zincirlerinde şirketler ileri ve geri bağlantıları ile tüm üretim sürecini kontrol ederken, dikey bütünleşme şeklindeki örgütlenmede kontrol şirketin ana merkezindedir. Yüksek katma değerli malların üretimi ağırlıklı olarak bu yapıda örgütlenmektedir. Satın alıcı şirket yönetimindeki mal zincirlerinde ise şirketler; markalar yaratarak tasarım, pazarlama ve dağıtım süreçlerinde örgütlenmekte, ürünün üretimini sözleşmeler çerçevesinde sanayileşmemiş ülke şirketlerinde fason anlaşmalar ile gerçekleştirmektedir. Bu örgütlenme türünde merkez şirket ürünün nitelikleri dışında diğer şirketler üzerinde herhangi bir hiyerarşiye sahip gözükme de nihai ürünün üretim koşulları üreticiler üzerindeki güç ilişkisini yansıtmaktadır. Bahsi geçen örgütlenme ağırlıklı olarak kaynak ve emek yoğun mallar olan düşük beceri, teknoloji ve sermaye kullanımı gerektiren ürünlerde yoğunlaşmaktadır. Bu ürünlerin üretildiği sektörlerde görece olarak küçük işletmecilik yaygın, emek arzı yüksek ve ücretler düşük olduğundan niteliksiz işgücü fazlası olan sanayileşmemiş ülkeler üretim bölgeleri olarak seçilmektedir (Köse ve Öncü, 2000: 73-77).

Çok uluslu şirketlerin üretim açısından sanayileşmemiş ülkeleri tercih etmesinde önemli bir etken de söz konusu ülkelerde devlet destekli düşük maliyetli taşıma imkânları olmuştur. Dolayısıyla ucuz emeğe sahip olan ülkelerin ucuz taşıma imkânı da sağlaması kapitalist ülke sermayeleri için oldukça karlı bir yatırım alanı bulmasına neden olmuştur. Böylece ucuz emeğe dayalı sanayilere sanayileşmemiş ülkeler içinde örgütlenme fırsatının önü açılmıştır (Dikmen, 2000: 284-286). Bu gelişmelerin yarattığı

problem, üretim ve pazarlama açısından farklı ülkelere dağılmış olan bir yapının tek bir devlet tarafından tümüyle denetlenememesidir (Friedland, 1991: 53).

Devletlerin kendi dışında kullanılan gücü kontrol edememesi veya düzenleyememesi karar alma sürecinde oy veren halkın tercihlerinin yansıtılmaması anlamında demokrasi krizlerine de neden olmakla birlikte bu şirketler, sermaye birikim sürecinde kontrollü davranarak yasalar üzerinden toplumun çeşitli katmanlarına işleyişlerini taşımaktadırlar. Devlet ise, çok uluslu şirketler, toplum ve ekonomi arasında arabulucu rolüne hapsedilerek, baskı gruplarının ve Fordizmin kazanımı olan küreselleşme şeklini almaktadır (Bonanno, 2004: 37).

Bir başka deyişle ulus ötesi sermaye, yeni birikim rejimi olarak ulus içi kurumlar üzerinden toplumsal ilişkileri şekillendirmektedir. Mal zincirlerinde satın alıcı durumda olan tarım-gıda sermayesi daha önce devlet tarafından garanti edilen ücretler, sözleşmeler üzerinden Fordist birikim modeli ve yerel tüketiminde ulus devletin korumacılığı üzerinden harekete geçmektedir. Bu ilişkinin sonucu olarak devlet küresel sermayenin isteklerini karşılamak ve ücret ilişkilerini küresel yeni biçimine sokma eğilimindedir (McMichael ve Myhre, 1991: 99). Geline nokta çok uluslu şirketler ticari ve finansal devlere dönüşürken ciddi piyasa gücüne kavuşmuşlardır. Tarım-gıda işlerinde en önemli oyuncu haline gelen bu dev şirketler devletlerin isteksiz olduğu yeni düzenleme biçimlerini çeşitli zor yolları ile yaptırarak finansal sermayenin daha da güç kazanmasını sürekli kılmaya çalışmaktadırlar (Moreira, 2004: 26).

Mal sistemi analizinde şirketlerin girdi ya da pazarlama üzerinden üretimi dolaylı kontrol ederek tarımsal artığı elde tutmaları aile işletmeciliğinin sürekliliğini açıklamaktadır. Dolayısıyla şirket kontrolleri birikimlerini artırmak amacıyla devletleri ve ulus üstü kurumları etkileyerek devletlerin yasama ve politik faaliyetlerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmaktadırlar. Devletler ise bu bakış açısıyla küreselleşme, yerelleşme ve bölgeselleşme üzerinden ulus ötesi sermaye birikimine uluslararası düzenlemelerle aracılık eden örgütler halini almaktadırlar (Doğan, 2006: 42 - 43).

Karşılaştırmalı üstünlüklerin tarımda uzmanlaşmaya işaret ettiği, tarımda uzmanlaşmanın ise DTÖ ile su yüzüne çıkan kendine yeterliliği ortadan kaldırdığı ve gıda arzını tamamen piyasa koşullarına bıraktığı 1995 sonrası dönem, fiyat alıcısı küçük üreticilerin üretim düzeylerini değiştirmeye, birleşmelere rağmen gıda zincirinin her aşamasında baskın olan küçük üreticiliğin daha ezici koşullara itilmesine yol açmaktadır (Doğan, 2006: 48). Bu biçimin küresel şirketler ve süpermarket zincirlerince tercih edilen şekli sözleşmeli üreticilik olmaktadır.

3. SÖZLEŞMELİ ÜRETİCİLİK VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Tarımsal üretim doğa koşullarına bağımlı olma, üretim döneminin gerektirdiği süre nedeniyle düşük sermaye devir hızı, depolanamama gibi özellikleri nedeniyle riskli ve karın belirsiz olduğu bilinmektedir. Tarımsal risk ve belirsizliklerin en aza indirgenmesi çerçevesinde topraksız tarım, büyük ölçek ekonomisine dayalı üretim, seracılık gibi alanlara geçilmekle birlikte en yaygın riskten kurtulma biçimi sözleşmeli üreticilik olarak görülmektedir (Sönmez, 11. Tez 7. Kitap; 232-233).

Diğer taraftan sanayileşmemiş ülkelerde küçük köylülüğün yaygınlığı kabul edilmekte ve kapitalist yapılarla birlikte bulunup sisteme entegre olacağı görüşleri ağır basmaktadır. Küçük köylülük bu entegre olma sürecini üretim ve yeniden üretimini ileri ve geri bağlantılar üzerinden daha yoğun meta ilişkileri çerçevesinde yürüterek ve aile emeğini de eş zamanlı değersizleştirerek yapabilmektedir. Bu tür bir “yeniden üretim sıkışması” küresel tarım-gıda tekellerinin küçük köylülük üzerindeki ürün, işleme, dağıtım ve emek süreçlerindeki denetimin yoğunlaşması ve yaygınlaşması anlamına gelmektedir (Aydın, 2014). Bir başka deyişle meta olmayan aile emeğinin ücretli emeğe yakınlaştırılması için gereken değersizleştirme araçları küresel sermayenin denetimine bırakılmaktadır (Aysu, 2002). Bu sistemin en yaygın görünür yüzü sözleşmeli üreticilik/çiftçiliktir ve diğer sanayileşmemiş ülkeler gibi Türkiye’de de giderek yaygınlaşmaktadır.

Küresel düzeyde dünya fiyatları üzerinden küçük tarım üreticisinin güçsüzleştirilip ÇUTGS’in güçlenmesi, çiftçilerden sözleşmeler yoluyla düşük fiyatlardan alınan ürünler ile üretim maliyetlerinden ve

yüksek risklerden kaçınan şirketlerin özellikle sanayileşememiş ülkelerden ucuz emek ve dolayısıyla ucuz tarım fiyatları üzerinden artı değer elde etmesi sayesinde gerçekleşmektedir (McMichael, 2001). Bu işleyiş, gıda rejiminin bir gereği olup aynı zamanda yeni bir işbölümü ortaya çıkmakta ve ülke tarımlarının yeniden yapılandırılması gerektirmektedir. Dolayısıyla sözleşmeli üretim, tarım-gıda şirketlerinin işlem maliyetlerinden kaçınmasının bir yöntemi olan dikey bütünleşmesinin parçası olup yetiştiriciler ile özel veya kamu kuruluşları arasında fiyat, üretim pratikleri, ürün kalitesi, kredi ve diğer kolaylıklar gibi konuları içeren sözleşmeleri ifade etmektedir (Rehber, 2000: 10).

Yeni küresel düzenin (Dünya Ticaret Örgütü) DTÖ eliyle şekillendiği süreçte Yoğun borç krizleri ve AB gibi topluluklara üyelikler üzerinden zorlanan agro-endüstrinin gereksinimleri doğrultusunda DB ve IMF yardımları ucuz emek 'sözleşmeli tarım' üzerinden sermaye ve yerli taşeronlara gerekli karlılığı sağlamaktadır (Aydın, 2016: 50). Bu üretim biçiminin temel ögesi ÇUTGŞ de dikey bütünleşme biçimlerini II. Gıda rejimindeki şirket birleşmelerine tercih ederek toprağı ve emeğin kiralama ve sözleşme maliyetlerinden, monokültür ürün üzerine uzmanlaşma ve üretime bağlı hastalık, iklim ve zararlılardan kaynaklı risklerden kurtulmaktadır (Rehber, 2000: 30).

Türkiye’de sözleşmeli üreticilik kavramının kökleri Osmanlı’ya kadar uzanmaktadır. 19. Yüzyılın başlarında, 1867 yılına kadar inmektedir, tarımsal üreticilerle hasat üzerinden sözleşmeler yapılmakla birlikte o dönem sözleşmeleri tarımsal kapitalizmin, proleter köylülerin ve yönetim desteğinin bulunmaması ya da güçlü olmaması nedeniyle köylülüğün mülksüzleşmesine yol açmamıştır (Keyder, 2011: 59-60).

1880’lerde İngiliz tüccarlarının Çukurova pamukları ve Ege tütünleri üzerinde başlattığı sözleşmeli üreticilik, Cumhuriyet’in tarım ürünleri ticareti üzerinden sermaye biriktirmeye başlayan sermayesi ile devam ederek 1950 sonrası uluslararası sermaye ile bütünleşmesine katkı sağlamıştır (Sönmez, 11. Tez 7. Kitap; 230,231). Devlet Üretim Çiftliklerinin 1984’te TİGEM olarak örgütlenmesi ile birlikte, sözleşmeli üreticilik belli bölgelerde yaygınlık kazanmıştır. Dönemin en güçlü yerel sermaye topluluğunun gıda sanayisi hammadde tedarikinde istikrarlı fiyat, yeterli ve kaliteli hammadde temini taleplerini serbest piyasa yerine sözleşmeli ve kontrollü ürün yetiştirme yöntemi ile tedarik etmesi (TUSİAD, 1987: VIII) modern sözleşmeli üreticiliğe evrimi başlatmıştır. 1990’larda sisteme giren yabancı şirketlerin önce tohum, gübre ve ilaç temini sonrasında da ürünleri de alarak girdilerin değerini ürün fiyatından düşmeye başlamaları, köylülüğü yoksullaştıran diğer koşullarla beraber bu üretim biçimini Türkiye’de yaygınlaştırmıştır (Özügurlu, 2011: 111).

Gelişmiş ülkelerde de oldukça yaygın olan sözleşmeli üreticilik, Türkiye’de 2014 yılından itibaren tütün, arpa, şeker pancarı, mısır gibi temel tarım ürünleri üretiminde çalışan 2 750 000 sözleşmeli çiftçi üzerinden yapılmaktadır. Günümüzde TAT, TUKAŞ, DİMES gibi tarım gıda şirketleri ve METRO, KİPA, MİGROS gibi dev süpermarket zincirleri hızla bu üretim biçimine yönelmektedirler. Bu üretim biçiminin çiftçinin lehine olmadığı ve tütün üreticilerinin oldukça düşük fiyatlar ve kötü koşullarla çalıştırıldığı TEKEL özelleştirmelerinde tecrübe edilmiştir. (Şirvan, 2014). Giderek yoğunlaşan yeni üretim biçimi Türkiye’de göç hareketleri ile paralel seyretmekte ve bir yandan kent problemlerinin artmasına diğer yandan temel tarım ürünlerinin üretiminde düşüşe neden olmaktadır. Bu sürecin Türkiye üzerinde en önemli nedeni, kendi topraklarında sözleşme ile kiralanan işçilerin istihdam güvencelerinin resmi ve yasal düzenlemelere göre değil gelenek ve göreneklere göre şekillenmesidir. Genellikle haftalık ya da aylık bazen de yıllık nakit ödemeler şeklinde ücretlerini alan bu kesim (İslamoğlu vd. 2008: 118) Türkiye’de tarım iş ve işçileri kanuni olarak 6098 sayılı Borçlar Kanunu, Hizmet Sözleşmesi hükümleri ile yükümlü olmaktadır. Tamamen kendilerini güvence altına alacak yasal dayanaklara sahip olamamaları nedeniyle 2000 sonrası güvencesizleştirme (iş, istihdam, sosyal güvenlik, gelir güvencesizliği) ve piyasalaştırma (kamu hizmetlerinin piyasa koşullarına uydurulması) olarak gruplandırılacak politika sürecinin temel ögesi olmuştur (BSB, 2015: 49, 51).

Yapısal uyum programları ve Türkiye’deki 5 Nisan kararları gibi politika yönlendirmeleri, 1999 ve sonrası niyet mektupları, bu yönelim için hem gerekli alt yapının hazırlanmasında hem de zorunlu ucuz emeği sağlamak üzere sözleşmeli tarım modelini vurgulamıştır. 2001 (Tarım Reformu Uygulama Projesi)

TRUP ile de; kurumsal dönüşüme paralel çıkarılan yasalarla geleneksel ürünlerin üretimi zorlaştırılarak bu ürünleri bırakmak zorunda bırakılan üreticilerin sözleşmeli tarıma zorlanması sistemi 2001 Şeker Yasası, 2002 Tütün Yasası, 2006 Tohum ve Tarım yasaları ile hukuksal zemine oturmaktadır (Aydın, 2016: 50).

Girdilerini tüccardan borçlanıp ürünlerini yine tüccara satan üreticiler gerçek anlamda bir taahhüt çerçevesinde hareket ettikleri için sözleşmeli üretim yapmaktadırlar (Rehber, 2000: 256). 2000'lere kadar tarımsal ürünler; tarım satış kooperatifleri aracılığı ile, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı'nın kontrolü altında ve serbest piyasa üzerinden satılmakta idi. Bu 3'lü ayaktan kamu kurumlarının ve kooperatiflerin çekilmesi ve özellikle şeker pancarı, et ve balık, çay, tahıl ve süt gibi ürünlerde kamunun ağırlığının kalkması alt sözleşmeleri hâkim hale getirmiştir (Rehber, 2000: 14-15). Gelinen noktada, sözleşmeli çiftçilik Türkiye'de son dönemde şeker pancarı, süt, et, ayçiçeği, zeytinyağı gibi küçük ölçekli üreticiliğin ağırlıklı olduğu ürünlerde yaygınlaşmaktadır. Domates, fasulye gibi bağ-bahçe ürünlerinde sözleşmeli çiftçilik dikey bütünleşmeye yönelerek ürünlerin işlenmesi aşamasını da kapsamaktadır (Doğan, 2006: 52). Dünyada ve Türkiye'de sözleşmeli üretimin yaygın olduğu önemli bir sektör olan süt üretiminde SÜTAŞ, PINAR, SEK ve DANONE, keçi sütünde MADO, MİGROS, AOÇ sözleşmeli üreticilik yaptırırken, Tarım Bakanlığı 'Kayıtlı Süt Üretiminin Geliştirilmesi ve Sütte Gıda Güvenliği' projesi ile süt çiftliklerini bu alana yönlendirmektedir (Şirvan, 2014). Türkiye'de diğer büyük sözleşmeli üretim örnekleri olarak patates üretiminde Pepsi-Lays şirketi, mısır üretiminde DuPont Pioneer şirketi sayılabilmektedir.

Çalışmanın bu kısmında ele alınan şirket birikim rejiminde karlılığın devam ettirilmesi için çözüm önerileri yine tarım içinde aranarak sözleşmeli üreticiliğin küreselleştirilmesine ulaşılmıştır. Oysaki sistemin kurucuları dünya arzına göre talebi şekillendirmeye çalışmakta ve sınırlamasız bu piyasa sisteminde en yoksulların olduğu topluluklar cezalandırılmaktadır. Diğer taraftan genişleyen ticarete koşut aşırı uluslararası ve tarım içindeki bağımlılıklar ekonomik ve toplumsal karşıtıklara ve sistemde yaratılan dışsallıkların farklı yorumlanmasına yol açmaktadır. Bu sürecin en büyük zarar göreni ise kırsal aksine gıda fiyatları ve kötü beslenme koşullarından doğrudan etkilenen şehirlerde yaşayan yoksullardır. Kırsal yoksulları da hem üretici hem de gıda tüketicisi oldukları için gıda fiyat artışlarından doğrudan etkilenmektedirler ki, kent yoksulları da bir anlamda kırsal yoksullarından oluşmaktadır (Godfray et.al., 2010).

Peki, bu noktaya nasıl gelinmiştir? Tarımsal üretim için kendi ürünün tohumunu ayırmaktan başka masrafa katlanmaması gereken köylüye ne olmuştur da üretmez hale gelmiş, toprağını bırakarak şehirlere sürülmüş ve açlık ve yoksullukla mücadeleye mahkûm olmuştur? Neden köylü yığılan şehir nüfusunu beslemek zorunda kalmıştır ya da neden devletlerin sanayi temelli kalkınma stratejilerine kaynak aktarmak zorunda bırakılmıştır? Bu ve benzeri onlarca soruya cevap verebilmek adına, sistemin belirleyicilerinin aynı zamanda ulusların iç politikalarının da yönlendiricileri olduğu bilinmektedir. Küresel bir birikimin sağlanabilmesi için küresel karar alınmalı ve uygulanmalıdır. Dolayısıyla bu küresel dizayn sistemi ulusların siyasi ve fiziki hegemonyalarının üstüne çıkarak 'entegrasyon' adı altında uyumlu olmayı gerektirmekte ve belirlenen kural ve standartları gözetmeyi gücün çeşitli bileşenleri üzerinden zorunlu tutmaktadır. Bu çerçevede Türkiye için bağlayıcı ve kural belirleyici olan uluslararası anlaşmalar ve üyeliklerin gerekleri doğrultusunda şekillenen kısıtlar bulunmaktadır.

4. SONUÇ

Ekonomik kalkınma ya da kalkınamama özellikle sanayileşememiş ülkelerce canlılığını koruyan bir konudur. Çeşitli çözüm önerileri üretilmekle birlikte genellikle ülke içi problemlere eğilimindedir. Halbuki bu sınırlama bir taraftan sorunun asıl kaynağına ulaşmayı engellerken diğer taraftan da hakim literatürün kısır döngüsüyle çevrelenmeyi perçinlemektedir. Oysa ülkelerin bireyselliklerinden bağımsız kapitalizmin tarihi ile özdeş bir uluslararası sistemin varlığı bilinmekte, farklı yönleriyle ele alınmaktadır.

Bu bakış açısında sermaye mekânsal ve zamansal el değiştirmektedir. Her bir el değiştiriş yeni bir birikim biçimi olarak tanımlanmaktadır. Bu birikim sistemlerini kimi düşünürler 12. yüzyıldan başlatırken (Arrighi, 2005) ağırlıklı görüş sanayi devrimi yani 18. yy ile başlatmaktadır. Bu ise sermayenin

İngiltere'de birikip yoğunlaştığı süreçtir. Bu birikim rejimi olgunluk aşamasını 19. yy'ın sonlarında yaşamış ve girdiği krizden çıkmak için iki dünya savaşına neden olmuştur. Savaş sermayenin yeni bir birikim rejimini oluşturması ve yeni kurullarla örgütlenmesi gerektirmiştir ki, bu da 1929 krizi ve ikinci dünya savaşına denk düşmektedir. Savaş sonrası Amerika Birleşik Devletleri hâkimiyetine geçen yeni dönem 1970'lere kadar sorunsuz ilerken 1970 sonrası gösterge krizleri baş göstermiş ve 1980 sonrası neoliberal süreç ayrı bir dönemleştirme yapılmasa dahi farklı bir birikim aşamasını temsil etmektedir. Ülkeler de dereceleri değişmekle birlikte küreselleşmeye eklemlediklerinden uluslararası ekonomik ilişkilere göre iç politikalarını uluslararası antlaşmalar ve iç hukuk yolları üzerinden şekillendirmektedirler. Bu ise plan ve program yaparken dış kısıtların dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla kalkınma problemi, ülkelerin kalkınma stratejilerini yanlış kurmaları ya da yeterli iç dinamikleri harekete geçirememelerinden değil, küresel tahakküme maruz kalmalarındandır.

Birikim süreçlerinin özellikleri tarihsel sürece bağlı olarak farklılaşsa da, üretim ve bu üretimin tükettirilmesi üzerinden karların artan oranlılığının sürdürülmesi ortaktır. Sermaye hem bir üretim alanı, hem dış ticaret üzerinden birikim alanı hem de beslenme yani reel ücret ve hammadde anlamında ucuz girdi olarak tarım ve gıdayı ihtiyaçlarına göre biçimlendirmektedir. Bu durum ise birikim rejimlerini tarım ve gıda üzerinden daha açık ve kolay takip edilir kılmaktadır. Yani tarım ve gıda üretim ve ticaretinin örgütleniş şekli sermayenin örgütleniş ve evriliş biçimi hakkında ipucu sunmaktadır. Bu gerekçeden dolayı bahsedilen birikim evreleri aynı zamanda birer gıda birikim rejimi olmaktadır.

Bu kapsamda ilk birikim rejimi İngiltere hegemonyasına denk gelen 1870-1914 dönemini kapsamaktadır. İlgili dönemi '29 krizine kadar uzatanlar da olmakla birlikte dönemin özellikleri sömürge ülkelerinden ucuz hammaddenin ve tropik tarım ürünlerinin çekilip işlenmiş mamüllerin satılmasıdır. Dönemin üretici gücü ise küçük köylülerdir. İkinci birikim rejimi ikinci dünya savaşı sonrası Bretton Woods sistemi ve Marshall yardımları ile gelen ABD öncülüğünde gerçekleşen birikim dalgasıdır. Bu dönemde tarımın özellikle 'yeşil devrim' adı verilen genetiği değiştirilmiş tohumlar ve kimyasal tarımsal girdiler üzerinden ticarileşmesi, tropik ürünlerin ikamelerinin metropollerde üretilmeleri, standartlara göre üretilen dayanıklı gıdaların üretim ve tüketiminin yaygınlaşması, bitkisel üretim ve hayvansal üretimin birbirinden kopması, ABD sübvansiyonlu üretim fazlalarının gıda yardımı adı altında dünyaya satılması, şirketlerin artan dikey bütünleşmeleri, ön plana çıkmaktadır. Literatürde neoliberal sürecin başlangıcı ya da DTÖ'nün kurulması ile başlatılan III. rejim ise şirket birikim rejimini tarif etmektedir. Bu dönemde ülkelerin tarım-gıda sistemleri yerini çok uluslu tarım gıda şirketlerine bırakmakta, tarım-gıda bir spekülasyon aracı olarak kullanılmakta, GDO ve endüstriyel tarımın aşırı yaygınlaşarak sağlık sorunları yaratmakta, tüketicilerin bireysel taleplerinden hareket eden süpermarket zincirleri slow food, çevre dostu, organik ürünler ile ÇUŞ'e rakip olmakta, gıda kompleksleri yöresel tatlara ve pratik gıdalara yaklaşmakta, küresel ısınma, çevre kirliliği gibi sınırlı çevre duyarlılığı 'sürdürülebilirlik' kavramı çerçevesinde artmaktadır.

Son gıda rejiminin özellikle DTÖ Tarım Anlaşması sonrası farklılaşması ve tarımın artan karlılık oranları sözleşmeli üreticilik üzerinden sağlanmaktadır. Sözleşmeli üreticilik yeni liberalizme özgü bir üretim şekli olmamakla birlikte oldukça farklılaşmıştır. Sermayenin tarımın doğası gereği karşılaştığı çeşitli risk unsurlarına karşı yaygınlaştırdığı sözleşmeli üreticilik, çiftçinin kendi toprağında işçileşmesi ve büyüyen topraksız köylülüğün tarım yedek emek rezervi olarak tutulması ile nihai halini almaktadır.

KAYNAKÇA

- Arrighi G. (2003), Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, güç ve Çağımızın Kökenleri, (Çev.) Boztemur R., İmge Kitabevi, Ankara.
- Aydın Z. (2014), Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli, Ekonomik Yaklaşım, Cilt: 18, Sayı: 65, ss. 91-105
- (2016), Çağdaş Tarım Sorunu ve Yeni Köylülük, METU Studies in Development, April 1, pp: 43- 63.
- Aysu A., (2002), Sözleşmeli Üreticilik, (<http://bianet.org/bianet/tarim/12837-sozlesmeli-ureticilik-ciftcilik>) (erişim tarihi: 01.02.2018)
- Bonanno A., (2004), Globalization, Transnational Corporations, The State and Democracy, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, pp: 37 - 48., (https://www.researchgate.net/profile/Alessandro_Bonanno/publication/267821851_Globalization_transnational_coporations_the_state_and_democracy/links/551ea6de0cf2a2d9e13d29d4/Globalization-transnational-coporations-the-state-and-democrac_y.pdf)

- BSB, 2015, AKP'li Yıllarda emeğin Durumu, ed. Boratav K., Şenses F. ve Türel O., Yordam Yayınevi.
- Burch D. and Lawrence G., (2005), Supermarket Own Brands, Supply Chains and the Transformation of the Agri-food System, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol.13, No.1, pp. 1-18.
- (2009), Towards a Third Food Regime: Behind the Transformation, *Agriculture and Human Values*, Vol. 26., pp. 267-279.
- Clapp J., (2013), Food Sovereignty: A Critical Dialogue, *International Conference Yale University, Conference Paper 5*, http://www.yale.edu/agrarianstudies/foodsovereignty/pprs/5_Clapp_2013.pdf
- Çaşkurlu S., (2013), Küresel Gıda Krizi: Gıda Rejimi, Küresel Sermaye ve Gelişmekte Olan Ülkeler, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 23, Özel Sayı, ss. 161-194.
- Dikmen A. A. (2000), Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi, *Toplum ve Bilim*, Güz: 86, sf: 281- 302.
- Dixon J., (2009), From the Imperial to the Empty Calorie: How Nutrition Relations Underpin Food Regime Transitions, *Agriculture and Human Values*, Vol. 26., pp. 321-333.
- Doğan S., (2006); Tarım – Gıda Sisteminin Küreselleşmesi ve Çok Uluslu Şirketlerin Artan Önemi, *İktisat dergisi*, sf: 42 – 55.
- Friedland (1991), The Transnationalization of Agricultural Production: Palimpsest of the Transnational State, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Volume- 1, pp.48-58.
- Friedmann H., (1999), The Origins of the Third Food Dependence, ed. Bernstein H., Crow B., etc, “The Food: Profits versus People”, *Earthscan Publications London*, pp. 13-32
- (2005), From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes, *Buttel H., McMichael P. (ed.), New Directions in the Sociology of Global Development Research In Rural Sociology and Development*, Vol. 11, 227 - 264.
- (2009), “Discussion: Moving food Regimes Forward: Reflections on Symposium Essays”, *Agric Hum Values*, Vol.26, pp.335-344.
- Friedmann H. and McMichael P., (1989), *Agriculture and the State: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present*, *Sociologia Ruralis*, Vol. XXIX (2), pg. 93- 119.
- Gimenez E.H. and Shattuck A., (2011), Food Crises, Food Regimes and Food Movements: Rumbling of Reform or Tides of Transformation?, *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 38 (1), pp. 109-144.
- Godfray C.J., Beddington J.R., Crute I.R., Haddad L., Lawrence D., Muir J.F. and others (2010), Food Security: The Challenge of Feeding 9 Billion People, *Science*, Vol: 327, Issue: 5967, pg: 812-818. <http://science.sciencemag.org/content/327/5967/812.full.pdf>
- Goodman D., Watts M. (1994), Reconfiguring the Rural or Forging the Divide? Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System, *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 22, pp. 1-49.
- İslamoğlu H. vd., (2008), Türkiye’de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme, TÜBİTAK Projesi, Proje Kodu: 106K137.
- Keyder Ç. (2011), Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köse A.H. ve Öncü A., (2007), İşgücü Piyasaları ve Uluslar arası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekansal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii, *Toplum ve Bilim*, Güz: 86, sf: 72- 90.
- Lawrence G. and Burch D., (2008), The ‘Wellness’ Phenomenon: Implications for Global Agri-food Systems, Paper Presented at the XII World Congress of Rural Sociology Envisioning Prosperous Rural Futures in a Globalizing World, Goyang, Korea. https://www.researchgate.net/profile/Geoffrey_Lawrence2/publication/45627564_The_Wellness_phenomenon_implications_for_global_agri-food_systems/links/5600813708aeafc8ac8c7667/The-Wellness-phenomenon-implications-for-global-agri-food-systems.pdf
- Llambi L., (1993), Global Agro-Food Restructuring: The Role of Transnational Corporations and Nation-States, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol:3 pp: 19-39.
- McMichael P., (1991), Food, State and the World Economy, *International Journal of Agricultural and Food*, Vol.I, pg: 71-85.
- (2001), The Impact of Globalisation, Free Trade and Technology on Food and Nutrition in the New Millenium, Invited Presentation to the Nutrition Society Annual Meeting, June, Cork., Vol. 60, Issue 2, pp. 215-220.
- (2005), Global Development and the Corporate Food Regime, *New Directions in the Sociology Of Global Development Research In Rural Sociology And Development*, Vol. 11, pg: 265-299.
- (2009a), A Food Regime Analysis of the World Food Crisis, *Agric Hum Values*, Vol.26, pp.281-195.
- (2009b), Contemporary Contradictions of the Global Development Project: Geopolitics, Global Ecology and the Development Climate, *Third World Quarterly*, Vol.30, pp. 247-262.
- McMichael P. and Myhre D., (1991), Global Regulation vs. the Nation State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital, *Capital & Class*, Vol. 43, pp. 83-105.
- Moreira M.B., (2004), Agriculture and Food in the Globalization Age, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, pp. 17-29.
- Özkaya T., (2007), Tohumda Tekelleşme ve Etkileri, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, C. 13, S. 2, 39-48.
- (2014), Sürdürülebilir Tarım ve Çiftçi Hakları Açısından Türkiye’de Tohumluk Sorunu, XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, sf. 720-727.
- Özüğür M., (2011), Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye’deki Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler, *Nota Bene*, Ankara.
- Pechlaner G. and Otero G., (2008), The Third Food Regime: Neoliberal Globalism and Agricultural Biotechnology in North America, *European Society for Rural Sociology*, pp. 351- 367

- Rehber E., (2006), Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İktisat Dergisi, Sayı 477, sf. 20 – 25.
- Smith K., Lawrence G. and Richards C., (2010), Supermarkets' Governance of the Agri-food Supply Chain: Is the Corporate-Environmental Food Regime in Australia?, International Journal of Sociology of Agriculture & Food, Vol. 17, No.2, pp.140-161.
- Sönmez S., (1987), Türkiye'de Tarım ve Büyük Burjuvazi, 11. Tez, 7. Kitap, sf: 230-238., Uluslar arası Yayıncılık, İstanbul.
- Şirvan N., (2014), Sözleşmeli Tarımda Yolun Başındayız, Ticaret Gazetesi (<http://www.tusedad.org/tusedadhaberayrinti.asp?Kod=74>), (Erişim tarihi: 12.05.2017).
- Taşdoğan B. (2018), Türkiye'de gıda Rejimleri, Kırsal yoksulluk ve Devletin Değişen Rolü: sosyal Hesaplar Matrisi Çerçevesinde Bir İnceleme, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- TUSİAD, (1987), Tarıma Dayalı Sanayide Durum, Yayın No: TUSİAD-T/87.1.96.
- Yenal N. Z., (1999), Food TNCs, Intellectual Property Investments and Post-Fordist Food Consumption: The Case of Unilever and Nestle in Turkey, International Journal of the Sociology of Agriculture and Food, Vol.8., pg: 21-34.